

ДА ПРАБЛЕМЫ ТЫПАЛОГІІ АФАРЫСТЫЧНЫХ ФРАЗАВЫХ ТЭКСТАЎ З КАМПАРАТЫЎНАЙ СТРУКТУРАЙ

«К проблеме типологии афористических фразовых текстов с компаративной структурой»

Статья представляет типологию белорусских афористических текстов с компаративной структурой. В эту структуру входят различные устойчивые единицы фразеологизмы, перифразы, пословицы, а также – и сравнительные обороты. Подчеркивается необходимость строгого разграничения поговорок от других малых жанров фольклора с учетом чисто лингвистических характеристик таких языковых единиц.

Фразавыя тэксты – гэта ўстойлівыя выразы, сінтаксічна эквівалентныя сказу (або некалькім сказам) і функцыянальна адасобленыя (ужываюцца ў маўленні як самастойныя прэдыкатыўныя адзінкі). Да фразавых тэкстаў адносяцца ўсе прыказкі (як афарыстычныя адзінкі мовы), народныя выслоўі (прыкметы, зычэнні, праклёны, прыгаворкі і г. д.), клішаваныя выказванні здаровага сэнсу і інш. У структуру фразавых тэкстаў могуць уваходзіць у якасці кампанентаў іншыя ўстойлівыя звышслоўныя адзінкі – фразеалагізмы, перыфразы, параўнанні і г. д.

У беларускай мове, як і ў многіх іншых мовах свету, ужываецца даволі шмат фразавых тэкстаў, пабудаваных на аснове ўстойлівых або няўстойлівых параўнанняў. Такія фразавыя тэксты мала вывучаны і сабраныя разам толькі ў адным даведачным выданні – “Слоўнік беларускіх народных параўнанняў” (2011) Т. В. Валодзінай і Л. М. Салавей. У прадмове да слоўніка заўважаецца: “Варта адзначыць і актыўнае ўключэнне ў слоўнік прыказак з кампаратыўнай структурай, гл. *Дзеўка не зацірка: не астыне; На свеце як у карэце: едзеш і калышася, пакуль не вывернешся; Гора як зельё: колькі не рві – кожны год новае*. Відавочна іх вобразнас і структурнае ўзасмадзяненне з ідыёмамі-параўнаннямі. Нярэдка параўнанне выступае як канструктыўны элемент прыказкі і вобразны падмурак параўнання: існуюць выразы *дурны як варона і хітры як чорт*, яны ж могуць сустракацца і ў межах прыказкі *Дурань як варона, а хіцёр як чорт*; больш вядомае параўнанне *язык як брытва*, але яшчэ больш яркі вобраз дае прыказка *Язык што брытва: як намылішся, то і набрые*. У асобных выпадках можна казаць і пра зваротны працэс кандэнсацыі. Так, разгорнутая прыказка *Дзеці як вераб’і: пакуль голыя – у гняздзе, а як апярыліся – паляцелі судачыняецца* з не зусім, на першы погляд, зразумелым параўнаннем *дзеці як вераб’і*. У слоўніку прыказкі падаюцца з вялікай літарой” (Слоўнік 2011: 9). Усяго ў слоўнік беларускіх народных параўнанняў уключана каля 500 “прыказак з кампаратыўнай структурай”, у сваёй пераважнай большасці выбраных укладальнікамі з розных друкаваных парэміяграфічных крыніц XIX і XX стагоддзяў.

Пры першым поглядзе на корпус выразаў, структура якіх пабудавана на ўжыванні параўнанняў, кідаецца ў вочы, з аднаго боку, выразная семіятычная неаднароднасць такіх выразаў, а з другога, яскрава розная семіятычная роля ў іх параўнальных зваротаў.

Так, немэтазгодна лічыць усе ўстойлівыя выказванні з кампаратыўнай структурай “прыказкамі”, як гэта робіцца ў слоўніку (Слоўнік 2011: 9), паколькі сярод іх шмат адзінак, якія адрозніваюцца ад уласна прыказак па семантыцы, лексічнай арганізацыі і граматычнай структуры, стылістычных уласцівасцях, спосабах ужывання і функцыях у маўленні і г. д.

Найперш, трэба адрозніваць прыказкі прыродазнаўчага і каляндарнага зместу ад народных прыкмет. У прыказках назіранні за прыроднымі з’явамі абагульняюцца і пераносзяцца на чалавека жыццё, прырода параўноўваецца з сацыяльным ці духоўным светам чалавека, напр.: *Зімнэ цяпло як мачышыно дабро* (Пра недастатковасць і нелагоднасць для чалавека зімовага цяпла); *Майская травіца нібы маладая дзявіца* (Пра свежасць і прыгажосць майскай расліннасці); *У маі як у раі* (Пра майскае характэрнае прыроды); *Сонцэ зімою як удовіне сэрцэ, усё свеціць да ні грэе* (Пра зімовае сонца) і да т. п. (Слоўнік 2011: 125, 132, 420, 347). У шэрагу прыказак, як і ў многіх народных прыкметах, згадваюцца каляндарныя месяцы і святы, але толькі ў дачыненні да пэўных бакоў чалавечага жыцця, напр.: *Праходзіць Пакрова – раве дзеўка бы карова* (Пра падрыхтоўку дзяўчыны да плачу на вяселлі альбо пра дзеўку, якая на гэты год засталася нявысватанай. < 3 Пакровамі надыходзіць перыяд вяселляў, калі маладусе давядзецца плакаць); *Ек прышоў Ілья, то чалавек ек сьвінься* (На Іллю чалавек ужо можа паесці на агародзе); *Прыйдзе іюнь, то круціса ек в’юн* (Пра вялікую колькасць работ у чэрвені) і да т. п. (Слоўнік 2011: 193, 381, 435).

Найбольш блізкія да народных прыкмет тыя прыказкі, у якіх гаворыцца пра фізічны свет, але і ў іх выкарыстоўваюцца параўнанні, звязаныя з рэаліямі чалавечага жыцця, напр.: *Январ як вар* (Пра пякучы мароз у зімовы месяц); *Зіма як казна – сваё возьме* (Пра тое, што баланс халодных дзён, агулам беручы, захоўваецца заўсёды) і да т. п. (Слоўнік 2011: 73, 182). І зусім падобныя на народныя прыкметы тыя прыказкі, у якіх увогуле нічога не згадваецца пра свет чалавека, напр.: *У марцы як у гарцы: уноч пячэ, а ўдзень цячэ* (Пра вялікую рознасць дзённых і начных тэмператур у сакавіку); *Зімовы дзянёк што камароў насок* (Пра кароткі зімовы дзень) і да т. п. (Слоўнік 2011: 109, 286). Аднак нават у такіх прыказках няма прагнастычнага зместу, які ўласцівы ўсім народным прыкметам.

Таму фразавыя тэксты, у якіх такі прагнастычны змест прысутнічае, трэба адносіць да народных прыкмет (тым больш, што ўкладальнікі слоўніка, натуральна адчуваючы гэта, у некаторых выпадках падавалі адпаведны каментар, напр.: *Сухі марац, мокры май – будзе жыта як гай* (Прыкмета. Пра залежнасць ураджайнасці жыта ад надвор’я ўвесну); *Як дождж ідзе ў май, то будзе жыта як гай* (Прыкмета. Тое ж); *Сей лён на Станіслава, вырасце як лава* (Народная прыкмета. Пра лён, што вырасце густы, роўны); *Як грывіць на лёд, то будзе хлеб як мёд* (Пра дарагі хлеб у неўраджайны год. < У прыкметах гром, калі яшчэ не адтала зямля, нібыта прадвясчае галодны год); *Дождж на Марка, дык зямля як скварка*

(Народная прыкмета. Пра дождж у пару); *Калі на дзераве як траяк, то альбо сеі, альбо няхай будзе так* (Калі ліст на дрэве з трохкапеечную манету, то гэта апошні час для сяўбы, іншы раз і запозна сеяць); *Калі на Пятра пойдзець дождж, будзець жыта як хвоіч* (Прыкмета на малаўрадлівае жыта) і да т. п. (Слоўнік 2011: 105, 233, 265, 392, 427, 441).

Па-другое, неабходна размяжоўваць уласна прыказкі і іншыя малыя фальклорныя жанры. Гэта, у прыватнасці, пажаданні, віншаванні і зычэнні, якіх у слоўніку падаецца крыху больш за дзясць, аднак відавочна, што гэта вельмі багаты на трапныя параўнанні фальклорны жанр, які заслугоўвае асобнага лексікаграфічнага апісання ў межах слоўніка народных параўнанняў, напр.: *Дару свечку, каб не была як свечка* (Пажаданне быць упэўненай у сабе); *Дару маладой вядзёрка, каб была стрытаная як вавёрка* (Вясельнае пажаданне маладой ўвільнасці і працавітасці); *Дару грошы на пялюшкі, каб дзеці каціліся як гапушкі* (Вясельнае пажаданне многа здаровых дзяцей); *Дару бярозавай карою, каб за мужам была як за гарою* (Вясельнае пажаданне маладой надзейнага, спакойнага жыцця ў замужжы); *Дару агурок, каб рос сын як дубок* (Вясельнае віншаванне з пажаданнем здароўя і сілы будучаму сыну); *Дару зялёны лісточак, каб мужык быў як дубочак* (Вясельнае пажаданне здаровага, моцнага мужа); *Дару бочкі, каб дзеткі былі моцныя, як дубочки* (Вясельнае пажаданне моцных, здаровых дзяцей); *Дару ветку, каб жонка была як кветка* (З вясельнага пажадання прыгажосці маладой жонцы); *Дару манетку, каб жонка была як кветка* (Тое ж); *Не я б'ю, верба б'е, будзь здороў на весь год, ек осенній лёд* (З пажадання здароўя); *Дару табе ражок, каб ср...чка была як піражок* (З вясельнага ці хрэсьбіннага віншавання: каб добра жылося); *Дай, божа, каб пладзіліся як пчолы ў вулі* (Дабразычэнне на прыбаўленне сям'і) і да т. п. (Слоўнік 2011: 23, 67, 107, 109, 138, 201, 240, 319, 338).

Гэта ж датычыцца народных жартаў, назіранняў, кпінаў, прыгаворак, пустагаворак і г. д., напр.: *Вылі, маладзенькі, малачка, каб стаяў як у бычка* (Вясельны жарт); *Я добраго роду, п'ю горэлку як воду* (Пра самахвальства падвыпіўшай кабеты); *У Лагойску як у войску: лаўкі шырокі, есьць дзе сесці, ды нечага есці* (Пра не вельмі прывабную сітуацыю ў названым горадзе); *На Беларусі пчолы як гусі, рэзгі-намі мёдносяць* (Пра непамернае выхваляння багатага жыцця на Беларусі); *дзеркач дзерэ як косу меніць: жах-жах!* (Пра спеў драча, падобны на гук вастрэння касы); *Ваша маладая як сучка рабая, а ваш малады, як пень смаляны* (Лаянка сватоў, ганьбаванне супраціўнага боку); і да т. п. (Слоўнік 2011: 65, 71, 83, 124, 197, 415).

Па-трэцяе, варта дыферэнцыраваць прыказкі (афарыстычныя адзінкі) і прымаўкі (фразеалагічныя адзінкі) па крытэрыю наяўнасці / адсутнасці ў іх абагульнена-ўніверсальнага зместу. Прыказкам уласціва такое абагульненне, якое дзейнічае не ў адносінах да пэўнай асобы (пэўнай рэаліі), а да ўсіх разам (цэлага класа пэўных рэалій), таму прыказка з'яўляецца цалкам семантычна і сінтаксічна самадастатковай (аўтаномнай) адзінкай, якая не патрабуе для свайго разумення ніякага кантэксту, хоць можа ўжывацца ў маўленні з мэтай характарыстыкі пэўнай асобы (пэўнай рэаліі), напр.: *Добры сусед як сытны абед* (Пра суседа, якога выгадна, карысна мець); *З дурным сварыцца як з вадою біцца* (Пра немагчымасць даказаць неразумнаму чалавеку сваю праўду); *Хоць жонка як карова, абы здарова*

(Пра найпершую важнасць здароўя жонкі, а затым яе прыгажосці); *Свая хатка як родная матка* (Пра жыццёвую каштоўнасць і важнасць дома для шчасця чалавека); *Чалавек вучоны як хлеб пячоны* (Пра неабходнасць вучэння для чалавека) і да т. п. (Слоўнік 2011: 21, 69, 194, 260, 441).

Прымаўкі жа дастасуюцца толькі да пэўнай асобы, гаворацца толькі як характарыстыка каго-ці чаго-небудзь, бессэнсоўныя па-за кантэкстам свайго ўжывання, хоць і маюць сінтаксічную структуру сказа, напр.: *Ні то, ні сё – як гарэлы блін* (Пра нягеглага работніка, нікчэмнага чалавека); *Здаровы як бык, а розуму ні на глык* (Пра вялікага ды неразумнага чалавека); *Путасці як у нерыт: ні ўзад, ні ўперыд* (Пра чалавека, які трапіў у безвыходнае становішча); *Рынуць слаўцом як пярцом* (Пра чалавека, які ўжыў вострае, пякучае (як перац) слова); *Наеўся як пук, а ногі як дудкі* (Пра чалавека з нязграбнай фігурай) і да т. п. (Слоўнік 2011: 51, 63, 289, 316, 336).

І нарэшце, па-чацвёртае, трэба адрозніваць фразавыя тэксты, у якіх ужываюцца параўнальныя звароты, ад саміх народных параўнанняў. Так, у слоўніку выраз *Дужы як свіння ў дужы* (Пра сумніўную дужасць кагосьці) “падаецца з вялікай літары”, а гэта значыць кваліфікуецца як “прыказка з кампаратывнай структурай” (Слоўнік 2011: 381), аднак тоесныя па структуры і семантыцы выразы *дурны як свіння* (Пра не вельмі разумнага чалавека) і *набожна як свіння падарожна* (Пра зусім ненабожную, нецнатлівага жанчыну) падаюцца з малой літары, гэта значыць кваліфікуюцца як уласна народныя параўнанні (Слоўнік 2011: 381, 383). І наадварот, выразы *Жыць як гарох пры дарозе: хто ідзе, той ірве* (Пра безабароннае жыццё самотнага чалавека, якога кожны можа пакрыўдзіць) і *Сірачае жыццё як гарох пры дарозе: хто ідзе, той ускубне* (Пра безабароннае, самотнае жыццё сіраты) абодва падаюцца з вялікай літары, г. зн. вызначаюцца як прыказкі (Слоўнік 2011: 111), хоць відавочна, што першы з іх не з’яўляецца закончаным сказам, якім павінна быць прыказка.

Выразы такога кшталту адназначна трэба кваліфікаваць не як фразавыя тэксты, а як народныя параўнанні складанай структуры (насуперак аўтарам слоўніка і тым крыніцам, якімі аўтары слоўніка карысталіся), напр.: *Голы як біч, а востры як кася (сякера)* (Пра збыднелага, але задзірыстага чалавека); *Зла як у казла, а сілы як у камара* (Пра злоснага, рэзкага, але слабога чалавека); *Як кот шкадлівы, а як заяц баязлівы* (Пра шкадлівага, баязлівага чалавека); *Баба бы крамень: ні з якога боку яе не ўкусіш* (Пра кабету, што аніяк не адгукаецца на чыесці залёты); *Рукі як кукі, а язык як у сукі* (Пра жанчыну, няважную работніцу, але вельмі брахлівую і языкатую); *Спадцішка як з-пад мяшка* (Пра таго, хто спадцішка можа зрабіць благую справу); *Удалося як свінні ў гаросе* (Пра нейкую няўдачу); *Як тая Тадора – то шые то пора* (Пра чалавека, які няўважліва робіць, а затым перарабляе сваю работу) і да т. п. (Слоўнік 2011: 50, 187, 219, 224, 226, 281, 380, 422).

Трэба заўважыць, што праблема сяміятычнай тыпалогіі і адпаведнай дыферэнцыяцыі фразавых тэкстаў дагэтуль не вырашана ў беларускай парэміялогіі ні як раздзеле фалькларыстыкі, ні як раздзеле мовазнаўства. Так, самы буйны на сённяшні дзень зводны парэміялагічны даведнік беларускай мовы “Прыказкі і прымаўкі” (1976) М. Я. Грынבלата (Прыказкі 1976) змяшчае шмат непрыказкавых адзінак – фразеалагізмаў (*за дзедам-шведам; ні вала, ні кала; як рак свісне* і інш.), а таксама

іншых разнавіднасцей парэміяў як фальклорнага жанру – народных прыкмет, параўнанняў, праклёнаў, прыгавораў, пустагавораў, жартоўных найменняў і інш. (*Каб нашыя мазалі пану ў горла пераселі; Калі суніца чырванее, не сей проса – не пасее; На Юр’я мароз – будзе добры авёс; Не фігуруй, Грышачка!; Пакі-пакі, дай, поп, табакі; Поп – аб землю шлё; Прапаў, як швед пад Палтаваю; Сурдучковы пан; Сядзьма на калодзе, пагаворым аб прыгодзе; У Нясвіжы людзі хіжы, салому таўкуць, бліны пякуць, сена смажуць, бліны мажуць і да т. п.*), відаць, пад уплывам зборніка рускіх прыказак У. І. Даля, дзе сустракаецца шмат выказаў такога кшталту.

У самы найноўшы, самы вялікі і самы аўтарытэцны “Глумачальны слоўнік прыказак” (2011) І. Я. Лепешава і М. А. Якалцэвіч уключаны адзіны, якія відавочна адрозніваюцца ад уласна прыказак па паходжанні, семантыцы, структуры, лексічнай і граматычнай арганізацыі, стылістычным уласцівасцям, спосабам ужывання і функцыям у маўленні: *Адзін раз схлусіўшы, хто табе наверыць? (К. Пруткоў); Няма таго, што ранш было (М. Багдановіч); Тэатр пачынаецца з вешалкі (К. С. Станіслаўскі)* (крылатыя выразы, якія не страцілі ў свядомасці носьбітаў мовы асацыятыўнай сувязі са сваімі літаратурнымі крыніцамі); *Жыццё закон нязломны мае: ніколі праўда не ўмірае; Няма большае кары, чым кара свайго сумлення* (афарызмы кніжнага паходжання, якія не маюць шырокага распаўсюджвання ў жывым маўленні); *Высокі ляціць вырай – высокі будзе і авёс; Прыйшлі Пакровы – заганяй у хлёў каровы; Студзень мяце – ліпень залье* (народныя прыкметы); *Жывём, хлеб жэўём!; У Мазыры елі царскія сыры; Чаго чорт у балоце сядзіць? – Бо прывык! (народныя выслоўі, прыгаворкі, пустагаворкі і да т. п.); Посуд любіць чысціню; У лістападзе досвітак з прыцемкам сярод дня сустракаецца* (шырока ўжывальныя побытавыя выслоўі, сужэнні “здаравага сэнсу” і да т. п.) і інш. (Слоўнік прыказак 2011)

Актуальным у гэтай сувязі для сучаснай беларускай фразеаграфіі і парэміяграфіі з’яўляецца больш строгае размежаванне, па-першае, прыказак (як моўных адзінак) і малых жанраў фальклору (як фразавых тэкстаў), па-другое, прыказак і фразеалагічных адзінак (паводле розных структурных і функцыянальна-стылістычных уласцівасцей), па-трэцяе, прыказак і кодкіх у гутарковым маўленні побытавых выслоўяў-клішэ (на падставе адрознення традыцыйнага / інавацыйнага ў мове). Такое размежаванне немагчыма без несупярэчлівага вызначэння ўласна лінгвістычных уласцівасцей прыказак (як афарыстычных адзінак) і сумежных з імі моўных і маўленчых адзінак.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

- ПРЫКАЗКІ 1976: Прыказкі і прымаўкі : у 2 кн. / склад. М. Я. Грынблат. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 559 с. ; Кн. 2. – 616 с.
- СЛОЎНІК 2011: Слоўнік беларускіх народных параўнанняў / уклад. Т. В. Валодзіна, Л. М. Салавей; навук. рэд. В. М. Макіенка. – Мінск : Беларуская навука, 2011. – 482 с.
- СЛОЎНІК ПРЫКАЗАК 2011: Лепешаў, І. Я. Глумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.